

INNOVEREND ONDERZOEKEN - VERANDERKUNDIGE GRONDSLAGEN

Van gemedieerde acties tot heterogene coalities

Yrjö Engeström en Annalisa Sannino

marnix academie

Lectoraat Leren en Innoveren

VAN GEMEDIEERDE ACTIES TOT HETEROGENE COALITIES

Vier generaties activiteitentheoretisch onderzoek naar werk en leren

Yrjö Engeström en Annalisa Sannino
in een bewerkte vertaling van Ton Bruining

In dit artikel worden vier generaties van de activiteitentheorie besproken, zoals die zijn uitgewerkt door de 'Finse school', die theorie vormt over en onderzoek doet naar werken en leren. De belangrijkste focus van dit artikel ligt op de evolutie van de analyse-eenheid door de vier generaties activiteitentheorie heen. Het gaat daarbij van gemedieerde actie (1) via een collectief activiteitensysteem (2), naar meerdere onderling verbonden activiteitensystemen (3) en – in de meest recente generatie van de activiteitentheorie – heterogene werkcoalities die gericht zijn op het oplossen van 'taaie maatschappelijke vraagstukken' (4). We onderzoeken hoe leren in de verschillende generaties van de activiteitentheorie wordt geconceptualiseerd. Verder wordt iedere generatie geïllustreerd met een voorbeeldproject en er wordt steeds aandacht besteed aan de generatietypische interventies in de betreffende projecten. We concluderen dat de vier generaties activiteitentheoretische studies van werk en leren naast elkaar kunnen blijven bestaan. Om de uitdagingen van het werken en leren in de wereld van vandaag aan te gaan, moet vanuit een activiteitentheoretisch perspectief de vierde generatie verder ontwikkeld worden. Daarbij kan voortgebouwd worden op ideeën en instrumenten die door de voorgaande generaties zijn ontwikkeld. *Van gemedieerde acties tot heterogene coalities: vier generaties activiteitentheoretisch onderzoek naar werk en leren.*

Inleiding

De Finse school van de activiteitentheorie staat erom bekend dat ze het activiteitensysteem als primaire analyse-eenheden neemt. Ook staat ze bekend om de nadruk die gelegd wordt op het objectgeoriënteerde karakter van activiteiten en op de fricties die zich in activiteitensystemen kunnen voordoen. Ze staat bekend om de theorie van expansief leren, om de methodologie van formatieve interventies en om de studies van *transformative agency* door dubbele stimulatie (TADS).

Veel van het empirische werk was op werk gericht onderzoek (*developmental*

The persistence of memory, Salvador Dalí, 1931, olieverf op doek Museum of Modern Art (MOMA), New York

In zijn surrealistische stijl laat Salvador Dalí op dit schilderij de uurwerken smelten. De thematiek van het beeld, gezien vanuit het surrealistische betekeniskader waarin het is gemaakt, is duurzaamheid. Dit is meteen ook een van de kernbegrippen die in het boek, dwars door de verschillende bijdragen heen, centraal staan en de grondslag vormen van het begrippenpaar innoveren en onderzoeken. De smeltende uurwerken symboliseren de kwetsbaarheid of de vergankelijkheid van de dingen (lees: de wereld) in contrast met de tijd zelf: alles is veranderlijk en de tijd tikt onverstoort door.

work research, DWR; zie Engeström et al., 2005). Recentere studieonderwerpen zijn onder meer transformaties in gemeenschappen en sociale bewegingen, met als meest recente onderwerp de vorming van heterogene werkcoalities die fundamentele maatschappelijke problemen analyseren en met praktische alternatieven komen voor kapitalistisch systeem (Sannino, 2020, in druk). In dit artikel bespreken we de ontwikkeling van de centrale ideeën van de Finse school. We bespreken eerst de vier generaties activiteitentheorie in samenhang, vervolgens zullen we de vier generaties van de activiteitentheorie één voor één bekijken, waarbij we steeds één groot onderzoeksproject als voorbeeld inzetten. We zullen eindigen met de activiteitentheoretische uitdagingen voor de toekomst.

Vier generaties cultuurhistorische activiteitentheorie

De ontwikkeling van activiteitentheorie kan worden opgevat als een opeenvolging van vier generaties theorievorming en onderzoek. Elke generatie ontwikkelde haar eigen primaire analyse-eenheid. De eerste generatie werd belichaamd in het werk van L.S. Vygotsky. Hoewel Vygotsky af en toe over 'systemen van activiteit' schreef (Vygotsky, 1997b, pp. 20-21), stelde of conceptualiseerde hij activiteit niet als een fundamentele analyse-eenheid. Voor Vygotsky was cultuur als gemedieerde actie de belangrijkste eenheid van analyse (Zinchenko, 1985). In onderzoek naar werk zijn de studies van Scribner (1997) krachtige vertegenwoordigers van deze generatie.

Het was Leont'ev (1978, 1981) die in de tweede generatie het begrip activiteit uitwerkte en dat als eenheid van analyse gebruikte. Een activiteit is een relatief duurzaam systeem waarin door taakverdeling verschillende doelgerichte acties worden gecombineerd om een collectief object te dienen. De activiteit is op het object gericht. Het object is het motief voor de collectieve activiteit. Het object geeft de activiteit identiteit en richting. Het object is duurzaam en voortdurend in ontwikkeling en dat geeft richting aan nieuwe acties als onderdeel van de activiteit. Het object is niet zozeer herleidbaar tot bewuste doelen die zijn verbonden met relatief kortstondige acties. Het object van een activiteit is meestal moeilijk te definiëren voor de deelnemers. Als voor artsen gezondheid en ziekte het object van hun activiteit is, zal indien gevraagd elke arts de neiging hebben om daar een eigen karakterisering aan te geven, afhankelijk van zijn of haar persoonlijke geschiedenis en positie binnen het activiteitensysteem.

Een activiteitensysteem is meer dan een mechanische som van zijn componenten. Een activiteit weeft als het ware een eigen dynamische context. Volgens Cole (1996) zijn contexten in activiteitentheorie activiteitensystemen. Het subsysteem dat bij de relatie 'subject-mediator-object' hoort, bestaat volgens Cole alleen in relatie tot de andere elementen van het systeem. Dat is een door en door relationele kijk op context.

De verzameling onderzoeken in de bundel *Putting Activity Theory to Work* (Engeström et al., 2005) vertegenwoordigt grotendeels de tweede generatie. Meestal ligt de focus op de analyse van een enkel, relatief goed begrensde activiteitensysteem en zijn transformaties. Aangezien activiteitensystemen steeds meer met elkaar verbonden en onderling afhankelijk zijn, nemen veel recente onderzoeken een constellatie van twee of meer activiteitensystemen die een gedeeltelijk gedeeld object hebben als eenheid van analyse. Dergelijke onderling verbonden activiteitensystemen kunnen een relatie tussen producent en klant, een partnerschap, een netwerk, een alliantie of een ander patroon van 'multi-activiteitsamenwerking' vormen. De formatie van minimaal twee activiteitensystemen, verbonden door een gedeeltelijk gedeeld object, kan worden beschouwd als de belangrijkste analyse-eenheid voor de activiteitentheorie van de derde generatie.

Steeds complexere en op hol geslagen objecten met brede maatschappelijke gevolgen, zoals klimaatverandering of pandemieën, verbinden een groot aantal activiteitensystemen over de landsgrenzen heen (Engeström, 2009). Dergelijke objecten hebben de neiging om de grenzen tussen de geschiedenis van een specifieke activiteit, de geschiedenis van een enkelvoudige samenleving en de geschiedenis van de mensheid te overstijgen. De opkomende vierde generatie activiteitentheorie zoomt in op heterogene werkcoalities die gericht zijn op het oplossen van kritieke maatschappelijke problemen of op hol geslagen objecten, en het creëren van duurzame alternatieven voor het kapitalisme (Sannino, 2017, 2020; Sannino & Engeström, 2018).

De vier generaties delen bepaalde fundamentele ideeën. Elke generatie gaat ervan uit dat werk moet worden geanalyseerd als objectgeoriënteerde praktijk, gemedieerd moet worden door instrumenten en aan verandering onderhevig is door zijn inherente tegenstellingen. Werk moet worden begrepen in zijn constante ontwikkeling en transformaties, waardoor leren een centraal aspect van werk wordt. Transformatief handelen en opzettelijk handelen zijn van cruciaal belang in het uitvoeren en vormgeven van werk.

In alle vier generaties wordt onderzoek gezien als formatieve interventies, gericht op het vinden van nieuwe mogelijkheden en potenties.

In de volgende paragrafen onderzoeken we de vier generaties activiteiten-theoretische studies van werk, waarbij onze belangrijkste focus ligt op de evolutie van de analyse-eenheid door de vier generaties heen.

De eerste generatie: het ontdekken van de geschiedenis van werkhandelingen

Een vroege studie van de Finse school was gericht op het werk en het denken van schoonmakers van een groot commercieel schoonmaakbedrijf (Engeström & Engeström, 1984, 1986). Ze maakten kantoren en bedrijfsruimten schoon volgens nauwkeurige werkinstructies en in een strakke tijdsplanning. De onderzoekers filmde de schoonmakers die aan het werk waren. Sommige werkwijzen kwamen de onderzoekers eigenaardig voor. Bij het stofzuigen van een kantoorruimte bijvoorbeeld, sleepten velen van hen eerst de stofzuiger naar het eind van de kamer om vervolgens stofzuigend onhandig achteruit weer richting de deur te gaan. Bij het dweilen van vloeren leek het alsof ze de vloer aan het wassen waren, in plaats van met behulp van de dweil los vuil bij elkaar te trekken. Toen de films van de activiteiten aan de schoonmakers werden getoond, schaamden sommigen zich en werd er ook gelachen om het eigen handelen. Gevraagd naar het waarom van hun manier van werken, verwezen verschillende schoonmakers naar de manieren die ze thuis hadden geleerd. 'Thuis begin ik met stofzuigen ook altijd vanuit de verste hoek. Met dweilen ook, zodat ik mijn eigen voetafdrukken niet achterlaat. Bij stofzuigen laat je eigenlijk geen voetsporen achter, maar ik ben het zo gewend' (Engeström & Engeström, 1986). De onderzoekers interpreterden deze bevindingen als bewijs voor de geschiedenis die het huidige handelen van de beroepsbeoefenaars actief beïnvloedt.

In Europa is de schoonmaak verbonden met de opkomst van de bourgeoisie en de protestantse ethiek, waarbij discipline, zuiverheid en orde hoog in het vaandel stonden. In Finland was er in de eerste decennia van de 20e eeuw intensieve propaganda voor een modern huishouden en een regelmatige, wekelijkse schoonmaak, tegen de verspreiding van parasieten en ziekten, zoals tuberculose. Dit resulteerde in een model van huishouden dat tot op de dag van vandaag standhoudt. Het centrale idee is om alle meubels en oppervlakken, vooral de vloeren, een keer per week zeer grondig te reinigen, zo mogelijk met veel water. Terwijl de objectieve redenen voor dit model

van schoonmaken zijn verdwenen, als gevolg van de algemene hygiëne, de medische zorg en de verbetering van de huisvesting, is het schoonmaken min of meer een ritueel geworden. De oorspronkelijke strijd tegen ziekten en parasieten is vervangen door streven naar zichtbare reinheid en ordelijkheid – een ongrijpbaar doel dat slechts tijdelijk kan worden bereikt. [. . .] De regels voor de huisschoonmaak zijn die van regelmaat en status quo. Er wordt op vaste tijden schoongemaakt en de schoonmaak wordt in standaardcomponenten opgebouwd; de onuitgesproken norm is om de verstoringen die in de periode sinds de vorige schoonmaak zijn opgetreden weg te nemen en de orde te herstellen. Dit alles heeft een overwegend stilzwijgend, impliciet karakter (Engeström & Engeström, 1986).

In de commerciële schoonmaak is een radicaal ander model ontstaan. Werknemers met een minimale specifieke opleiding voeren dit werk uit. Er worden effectieve machines en krachtige chemicaliën ingezet voor het reinigen van vloeren. Gestandaardiseerde schriftelijke werkinstructies hebben de stilzwijgende tradities van het schoonmaken van huizen vervangen. Het werkobject is nu een nauwkeurig afgemeten en genormeerde 'schoonmaakruimte' en het resultaat is een overeengekomen 'gepast niveau van reinheid'. De werknemer is in dienst van een schoonmaakbedrijf en wordt geacht de regels en instructies van het schoonmaakbedrijf te volgen. Dit massaproductiemodel van schoonmaken heeft geleid tot een indrukwekkende verhoging van de efficiëntie, maar ook tot steeds grotere tegenstrijdigheden. Het historische model van ambachtelijke huishoudelijke schoonmaak beïnvloedde, en domineerde soms, de dagelijkse handelingen van de schoonmakers die in een omgeving van massaproductie werkten. Hierdoor ontstond een spanning die het onderzoeksteam destijds 'het slechte geweten van de schoonmaker' noemde. Werknemers uitten herhaaldelijk hun ontevredenheid over het soort reinheid dat ze in hun werk konden bereiken. Ze zagen hun werk als gedegenereerde huisschoonmaak. Dit bracht hen ertoe om meer inspanningen te doen dan in de werkinstructies was voorgeschreven, om zichtbare 'absolute reinheid' te bereiken, zoals bij de wekelijkse huisschoonmaak. Dit betekende vaak overmatige stress en tijdsdruk op het werk, gekoppeld aan toenemende gezondheidsproblemen. Moet schoonmakers dus worden geleerd om het schoonmaken van hun huis af te wijzen en zich aan te passen aan de normen van massaproductie? Dat zou leiden tot onderwerping aan 'Taylorisering' en toenemende druk op het werktempo, gevolgen van kapitalistische modernisering in zijn neerbuijgende en onderdrukkende zin. De onderzoekers vonden het zinvoller om

de schoonmakers uit te nodigen om nieuwe mogelijkheden te zoeken om verder te gaan dan massaproductie.

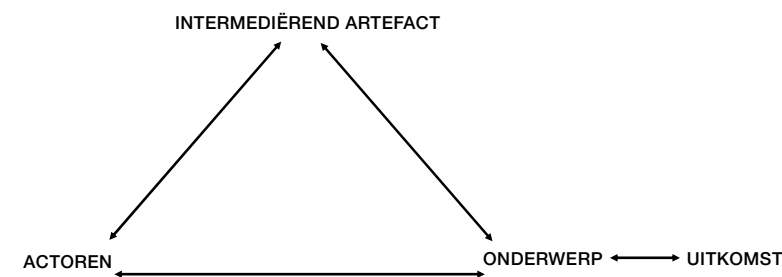
Het schoonmaakvoorbeeld bevat een algemene les. Geschiedenis is altijd aanwezig in menselijke activiteit. Lagen van historisch eerdere vormen van de activiteit en de routinehandelingen, denkwijzen, materiële artefacten en regels kunnen daarbij zowel een middel als een belemmering zijn. Als men acties probeert te begrijpen zonder historiciteit, worden consequente fenomenen zoals het slechte geweten van de schoonmakers gemakkelijk afgedaan als willekeurige irrationele kenmerken, zelfs pathologieën, van bepaalde individuen of klassen van mensen, die moeten worden geëlimineerd of, in het beste geval, genegeerd. De eenheid van analyse in het schoonmaakonderzoek was de gemedieerde werkkactie. De structuur van een dergelijke actie werd weergegeven met behulp van figuur 1 (Engeström & Engeström, 1984, p. 17).

Focus op werkkacties voedde gedetailleerde studies van werkelijke werkprestaties en hun cognitieve vereisten. Variatie en anomalieën die werden gevonden in werkkacties openden een weg voor een historisch begrip van werk.

Focus op actie benadrukt de mogelijkheid van subjectificatie van de werknemer. De werknemer wordt gezien als een subject dat zijn of haar eigen manieren kan ontwerpen om de vereiste acties uit te voeren. In de schoonmaakstudie was het model van gemedieerde actie vooral een instrument voor de analyses van de onderzoekers. Tot onze verbazing troffen we gelegenheden aan waarbij schoonmakers zelf op eigen initiatief aan de slag gingen om het model te gebruiken om hun werk te bespreken.

Een voor de hand liggende beperking van actie als een analyse-eenheid, is dat het niet expliciet de sociale relaties en organisatorische inbedding van werkkacties behandelt.

In de schoonmaakstudie werd leren geanalyseerd met behulp van Normans (1982) raamwerk van drie soorten leren: accumulatie, structurering en afstemming. Dit raamwerk werkt goed als men kijkt naar de internalisering van welomschreven vaardigheden, zoals de standaardhandelingen van schoonmaakwerk. Maar het raamwerk is waarschijnlijk niet zo nuttig voor de analyse van de inspanningen van werknemers om hun werk te transformeren en kwalitatief nieuwe acties te genereren (Engeström & Sannino, 2012)

Figuur 1. Eerste generatie activiteitentheorie (Engeström & Engeström, 1984 p.17)

In het schoonmaakonderzoek werden de cognitieve oriëntaties van werknemers op het werk gezien als de sleutel. Er werd aangenomen dat als werknemers de historisch gegroeide aard van hun werkkacties zouden begrijpen, inclusief bijvoorbeeld de tegenstrijdigheden, problemen en het slechte geweten van de schoonmaker, ze in staat en bereid zouden zijn om bij de bedrijfsschoonmaak de beperkende oriëntaties van de thuischoonmaak los te laten.

De interventie in het project bestond uit een driedaagse training om de schoonmakers te leren hun eigen schoonmaakacties te analyseren en te ontwerpen na een heroriëntatie op het object en een bewuste integratie van vier vereisten: hygiëne, functionaliteit, zuinigheid en zichtbare reinheid (Engeström & Engeström, 1986). Drie maanden na de cursus was het werk van de schoonmakers die deelnamen aan de cursus significant meer in overeenstemming met de nieuwe oriëntatie dan die van een vergelijkingsgroep (Engeström, 1995).

De tweede generatie: tegenstellingen en uitgebreide mogelijkheden in systemen van werkactiviteit opsporen

In het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw werd in een groot project het werk van de gemeentelijke rechtbanken en hun rechters onderzocht (Engeström, 1995, 1996; Engeström et al., 1991, 1992; Haavisto, 2002). Dit project is een voorbeeld van de tweede generatie activiteitentheorie. Het project was bedoeld om in twee pilots rechtbanken te helpen bij het lokaal implementeren van de algemene richtlijnen van een landelijke hervorming, die een paar jaar later in alle rechtbanken wettelijk zou worden afgedwongen. Implementatie werd opgevat als een proces van experimenteren, innoveren en leren (Pressman & Wildavsky, 1984). De onderzoekers volgden, registreerden en analyseerden het werk van de rechtbanken vóór, tijdens en na de hervorming. De onderzoekers probeerden met name

creatieve innovaties, die vooruitlopend op de wettelijke hervorming door de rechters werden bedacht, te identificeren en te cultiveren.

De gerechtelijke procedures in Finland waren van oudsher erg formeel en niet interactief. Zo werden er lange schriftelijke stukken voorgelezen door de rechter. Tegelijkertijd lieten de rechters het gewoontegetrouw over aan de advocaten om te beslissen welke kwesties behandeld moesten worden en hoe lang ze zouden doorgaan met de uitwisseling van korte stukken. Met andere woorden, de oude procedure was zowel formeel als onbeperkt. Dit betekende vaak meerdere zittingen in één rechtszaak, gespreid over een periode van enkele maanden. De nieuwe wetgeving beoogde procedures op basis van informele mondelinge discussie, actief gecontroleerd en begeleid door de voorzitter van de rechtbank. Dit moest leiden tot een compact proces waarin alle gezichtspunten in één zitting aan bod komen. Deze transformatie was verweven met een overgang van een traditioneel principe van rechtvaardigheid op basis van waarheidsvinding naar een principe van onderhandelde rechtvaardigheid op basis van pragmatische compromissen.

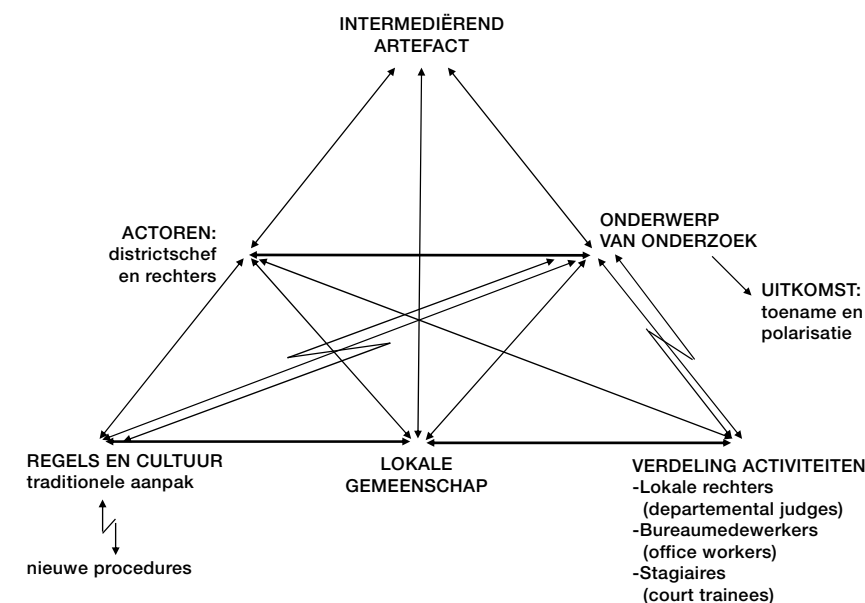
Een cruciaal aspect van studies van de tweede generatie, is een analyse van de historisch gevormde tegenstellingen in het werk. Daarvoor moet de analyse-eenheid worden uitgebreid, zodat het gehele collectieve activiteitensysteem, zoals dat door Engeström is ontwikkeld (1987, p. 78, 2015, p. 61), wordt omvat. In studies van de tweede generatie wordt het activiteitensysteemmodel vaak interactief gebruikt tussen de onderzoekers-interventionisten en de beroepsbeoefenaren om het verleden, het heden en de toekomst van de activiteit te analyseren.

In het activiteitensysteemmodel verwijst het subject naar het individu of de subgroep, wiens positie en standpunt worden gekozen als uitgangspunt voor de analyse. Het object verwijst naar het doel of de doelgroep waarop de activiteit is gericht. Het doel wordt bereikt door de inzet van instrumenten. De gemeenschap omvat de individuen en subgroepen die hetzelfde algemene object delen. Arbeidsverdeling verwijst naar horizontale taakverdeling en verticale verdeling van macht en status. Regels verwijzen naar de expliciete en impliciete voorschriften, normen, conventies en standaarden die acties binnen het activiteitensysteem beperken.

Een activiteitenanalyse is een uitnodiging tot interpretatie, persoonlijke zingeving en maatschappelijke transformatie, waarbij men zich moet

realiseren dat het gegeneraliseerde object een maatschappelijke betekenis heeft en het specifieke object is verbonden met persoonlijke betekenis (Leont'ev, 1978).

De analyse van het activiteitensysteem van een van de rechtbanken, de Vantaa-rechtbank, leidde tot de weergave in figuur 2. Systemische tegenstrijdigheden in de activiteit worden weergegeven met behulp van bliksemvormige tweekoppige pijlen.

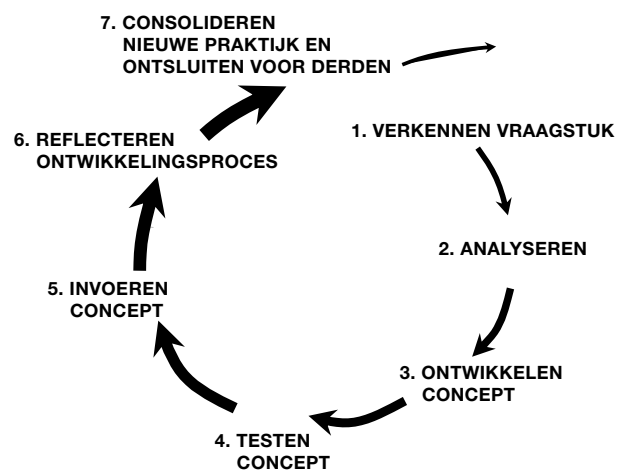

Figuur 2. Tweede generatie activiteitentheorie met interne spanningen. Voorbeeld van het activiteitensysteem van Vantaa District in 1990 (Engeström et al, 1992 p.154).

Tijdens de onderzoeksperiode nam het aantal zaken toe; daarbij ging het om zowel routinezaken als gecompliceerde zaken. De rechters vertelden in interviews over de spanning tussen enerzijds de eis om tot snelle beslissingen te komen en anderzijds de eis om meer gefundeerde rechtvaardigheden voor hun oordelen te produceren. Ondanks het veranderde object van de rechtbank, bleven de regels dezelfde. De tegenstrijdigheid tussen de oude regels en het nieuwe doel ofwel de overblijfselen van aloude routines en de nieuwe rol, leidde tot langdurige en terugkerende zittingen. De versnippering verminderde de mogelijkheden van de rechters om de procedure onder de knie te krijgen en bracht de kwaliteit van de besluitvorming in

gevaar. Dit mechanisme veroorzaakte een buitensporige werkdruk, stress, gezondheidsproblemen en uitval van rechters. Een andere fundamentele tegenstelling in de activiteiten van het gerechtshof deed zich voor tussen het veranderende object van het werk en de strak gesegmenteerde taakverdeling. Vanuit de traditie bleven de rechters solistisch werken en bleven rechters, het rechtbankpersoneel en de studentassistenten over verschillende afdelingen en kantoren verspreid. Dat maakte dat er geen efficiënte samenwerking ontstond en dat er potentieel onbenut bleef.

In het rechtbankenproject werd systematisch gebruik gemaakt van het concept en model van expansief leren (Engeström, 1987; Engeström & Sannino, 2010). Leren werd nu begrepen als een collectief proces van het creëren en verwerven van iets dat er nog niet is. In een expansief leerproces worden een bestaande praktijk en de problemen die zich daarin voordoen geanalyseerd, worden nieuwe modellen onderzocht en oplossingen geïmplementeerd (figuur 3).

Figuur 3. De cyclus van expansief leren (Engeström & Sannino 2010, p.8).

Terwijl de interventie in het schoonmaakonderzoek de vorm aannam van een korte en vrij eenvoudige training, was de interventie in het rechtsproject veelzijdig en duurde drie jaar. De onderzoekers gaven in elke rechtbank een reeks workshops, waarbij de deelnemers werden uitgenodigd om hun werkactiviteit te analyseren en opnieuw te ontwerpen. Zo werden in de rechtbank Vantaa vijf multiprofessionele planningsgroepen gevormd, met de taak om verschillende aspecten van een nieuw algemeen werkmodel voor de

rechtbank te ontwerpen, waarbij een van de planningsgroepen verantwoordelijk was voor het ontwerpen van een nieuwe organisatie voor de rechtbank. De groep kwam achttien keer bijeen in formele en informele bijeenkomsten, waaronder één bijeenkomst voor het voltallige personeel van de rechtbank om de voorlopige voorstellen van de groep te bespreken. Zoals veel van de interventies in studies van de tweede generatie, bevatte dit proces verschillende complementaire leergebeurtenissen.

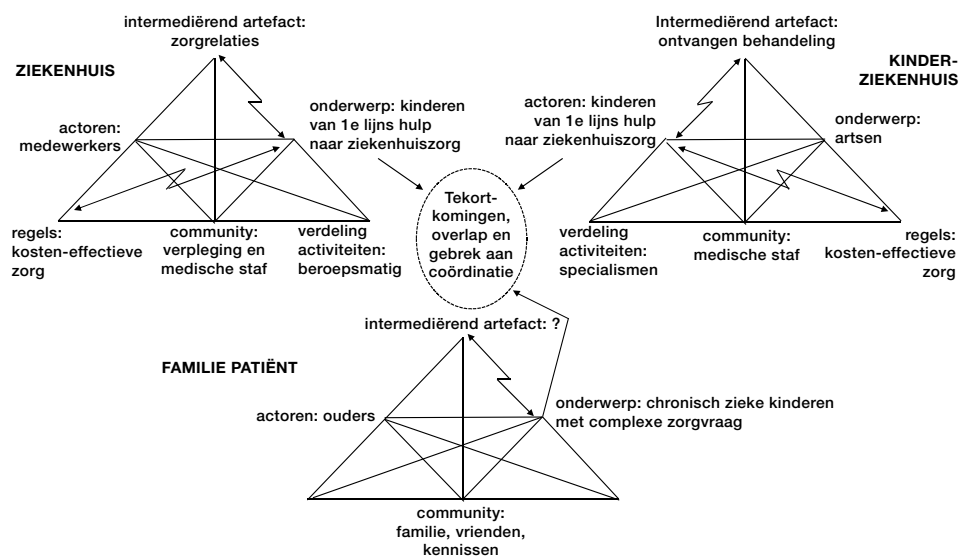
In de tweede generatie activiteitentheorie gaat het om een expansieve beweging waarin geïsoleerde, individuele subjecten die betrokken zijn bij hun specifieke werktaken, transformeren naar collectieve subjecten die betrokken zijn bij het transformeren van het gezamenlijke werk. Daarbij wordt macht iets dat van onderaf kan worden opgebouwd, door de tegenstellingen aan te pakken en activiteiten gezamenlijk te herontwerpen. Individen krijgen keuzevrijheid en macht door zo hun krachten te bundelen.

De derde generatie: onderhandelde verknopingen tussen systemen met meerdere activiteiten

Discontinuïteit en fragmentatie van zorg is een kritieke kwestie in de ziekenhuiszorg. Eind jaren negentig werden we als onderzoekers uitgenodigd om een project van een kinderziekenhuis te ondersteunen. Dat project was gericht op het verbeteren van de coördinatie en continuïteit van de zorg voor kinderen met chronische ziekten. Het probleem was vooral acuut bij kinderen met meerdere of onduidelijke diagnoses. Zulke kinderen zwierven vaak tussen zorgverleners, zonder dat iemand het overzicht en de algehele verantwoordelijkheid had voor het zorgtraject voor het kind. Dit legde een zware last op de gezinnen (Engeström, 2001).

Het project werd opgezet als een formatief interventieproject, waarvoor gebruikgemaakt werd van de *change laboratory*-methode (Engeström et al., 1996). Ongeveer zestig uitgenodigde vertegenwoordigers van artsen, verpleegkundigen, ander personeel en management van eerstelijnsgezondheidscentra en ziekenhuizen, die verantwoordelijk zijn voor kindergezondheidszorg in de omgeving van Helsinki, kwamen bijeen in tien sessies van drie uur. De deelnemers bekeken en bespraken een reeks patiëntencasussen die door de onderzoekers op video waren opgenomen. De casussen toonden op verschillende manieren problemen aan, die veroorzaakt werden door een gebrek aan coördinatie en communicatie tussen de verschillende zorgverleners in het gebied. Dat leidde tot buitensporige aantallen bezoeken, onduidelijke

verantwoordelijkheden en het niet informeren van andere betrokken zorgverleners en de familie van de patiënt, over de diagnoses, acties en plannen van de behandelaar. De leeruitdaging was het ontwikkelen van een nieuwe manier van werken, waarin ouders en behandelaars van verschillende zorgorganisaties samen het zorgtraject van het kind plannen en monitoren, en gezamenlijk verantwoordelijkheid nemen voor de algehele voortgang ervan. Er was geen direct model beschikbaar dat de problemen zou kunnen oplossen. Bij elke individuele patiëntencasus was er een andere combinatie van instellingen, specialismen en behandelaars die betrokken waren bij de zorgverlening. Er was geen bestaande eenheid voor de coördinatie en er werd geoordeeld dat dat ook niet werkbaar zou zijn (Engeström et al., 1999). We realiseerden ons dat, als we de verschillende actoren in de zorg succesvol wilden betrekken, we dan zouden moeten inhaken op de interne spanningen in de eigen activiteitensystemen van deze actoren.

Figuur 4. Derde generatie activiteitentheorie: een geheel van op elkaar inwerkende activiteiten systemen met hun interne spanningen. Voorbeeld kinderziekenhuis (Engeström, 2001, p.45).

Als minimale analyse-eenheid kozen we voor de activiteitensystemen van het kinderziekenhuis, het eerstelijnsgezondheidszorgcentrum en het gezin van het kind (figuur 4). In elke specifieke patiëntencasus waren de relaties van de drie activiteitensystemen verschillend, maar ze waren voldoende stabiel om analyse en herontwerp mogelijk te maken. In een changelab – dat *boundary*

crossing laboratory werd genoemd – werden de drie activiteitensystemen als volgt bij elkaar gebracht: de ziekenhuisartsen zaten aan de ene kant van de kamer, huisartsen van het gezondheidscentrum aan de andere kant van de kamer en de ouders van patiënten aan de voorkant van de kamer. Er werden videofilms getoond die waren gemaakt door patiënten en hun ouders te volgen tijdens hun ziekenhuis- en gezondheidscentrumbezoeken. Net zoals in studies van de tweede generatie, werden modellen zoals afgebeeld in figuur 4 in interventiesessies als instrumenten gebruikt voor gezamenlijke analyse en ontwerp.

Zowel in het ziekenhuis als in het gezondheidscentrum was er een tegenstelling tussen de bedoeling van de zorg, waarbij patiënten pendelden tussen eerstelijnszorg en ziekenhuiszorg, en het streven naar kostenefficiëntie. In Helsinki lagen de uitgaven voor gezondheidszorg per hoofd van de bevolking boven het nationaal gemiddelde, grotendeels als gevolg van het bovengemiddeld gebruik en de hoge kosten van de zorg door het universitair ziekenhuis, waarvan het kinderziekenhuis deel uitmaakt. Zo ontstond er een spanning tussen de eerstelijnsgezondheidszorg en het academisch ziekenhuis. Gezondheidscentra in de omgeving van Helsinki gaven het universitair ziekenhuis de schuld van de hoge kosten, terwijl het universitair ziekenhuis gezondheidscentra bekritiseerde voor een buitensporig hoog aantal verwijzingen en voor het niet kunnen verzorgen van patiënten die niet per se ziekenhuiszorg nodig hadden. Er ontstond ook een tegenstelling tussen het nieuwe object (patiënten bewegen tussen eerstelijnszorg en ziekenhuiszorg) en nieuwe standaard zorgroutes. Deze bleken niet geschikt voor het omgaan met patiënten met meerdere gelijktijdige problemen en parallelle contacten met verschillende zorginstellingen. In het activiteitensysteem van de familie van de patiënt was er ook een tegenstelling tussen het complexe object van de meerdere ziekten van een kind en de grotendeels niet beschikbare of onbekende hulpmiddelen om de zorg onder de knie te krijgen.

We nodigden de actoren uit verschillende activiteitensystemen uit om in het *boundary crossing laboratory* de tegenstrijdigheden in het werk onder ogen te zien en te verwoorden door een reeks lastige patiëntencasussen te presenteren die op video waren vastgelegd. In een aantal van deze gevallen was ook de moeder van de patiënt aanwezig. Dit maakte het voor de deelnemende professionals vrijwel onmogelijk om de opdrachtgevers de schuld te geven van de problemen en droeg bij aan de urgentie. Toen in het *laboratory* verschillende aspecten van deze tegenstrijdigheden naar voren werden

gebracht, zagen we een verschuiving onder de deelnemers van aanvankelijk defensieve houdingen naar een groeiende vastberadenheid om iets aan de situatie te doen. In het begin was de situatie nogal vaag en waren de actoren op zoek naar een identificeerbaar object en een bijbehorend concept waarop de energie kon worden gericht. In de vijfde sessie van de interventie gebruikte een arts van het kinderziekenhuis de uitdrukking 'knopen leggen' als metafoor voor een nieuw activiteitenpatroon dat nodig is om gezamenlijke zorg voor kinderen met meerdere ziekten te bereiken, over de institutionele grenzen heen. De behandelaars moeten 'ter plaats' snel kunnen schakelen en afstemmen met elkaar en met de ouders als dat nodig is, maar ook op basis van een gedeeld en wederzijds bewaakt langetermijnplan. Het begrip 'onderhandelde knopen' (Engeström, 2008; Engeström et al., 1999) werd een sleutel voor het vormen van een nieuwe praktijk met bijbehorende instrumenten door de deelnemers zelf (Engeström, 2018).

In studies van de derde generatie staan interacties over de grenzen tussen deelnemende activiteitensystemen centraal. Deze dimensie van expansief leren omvat de constructie van nieuwe sociale relaties door middel van debat, onderhandeling en gedeeld experimenteren. Hoewel het nog hoofdzakelijk een impliciete notie was, bleek agency te ontstaan door de erkenning van verschillen en complementariteit van expertise en posities, en dat er geen stabiel middelpunt is van initiatief, controle en macht. Dat betekent dat er in de samenwerking keer op keer opnieuw knopen moeten worden gelegd, rekening houdend met de veranderende behoeften van het object en de problemen die zich voordoen.

De vierde generatie: utopieën uitdragen in heterogene arbeidscoalities

De vierde generatie activiteitentheorie werd in 2009 voorgesteld door Engeström (Engeström, 2009; Sannino et al., 2009). Het belang daarvan werd benadrukt door Sannino (2017) in een keynotespeech over het uitbannen van dakloosheid. En recent betoogde Spinuzzi (2019) dat naarmate mensen in organisaties meer opereren in onstabiele en weinig begrensde netwerken, de interventionistische benadering van de derde generatie activiteitentheorie moeite gaat ondervinden om verschillende belanghebbenden te verenigen of zelfs te identificeren en te stabiliseren en dat daarom de activiteitentheorie een transformatie naar een vierde generatie verdient.

Over de noodzaak van een nieuwe, vierde generatie activiteitentheorie zijn

we het met Spinuzzi eens en ook dat daarin instabiliteit een belangrijke uitdaging is. Wij zijn het niet eens met de bewering dat het ontstaan van instabiele stakeholders de grootste uitdaging is. Voor ons ligt de belangrijkste noodzaak voor het ontwikkelen van een vierde generatie activiteitentheorie in de urgentie van een radicale transformatie in de objecten van menselijke activiteit. In de huidige fase van kapitalistische globalisering kunnen onderling verbonden objecten als armoede, klimaatverandering en pandemieën niet langer worden behandeld als geïsoleerde problemen die onder controle gehouden moeten worden. Een toenemend aantal activiteiten roept op tot radicale herziening van de manier waarop onze samenlevingen en levens zijn georganiseerd.

Urgente sociaal-economische, ecologische en humanitaire crises vragen om acties van een grote verscheidenheid aan actoren op meerdere niveaus – lokaal, regionaal, nationaal en mogelijk mondiaal. Ze vragen om heterogene activiteiten, samengebracht door objecten die direct verband houden met de toekomst van de planeet en de mensheid die erop leeft. Ze hebben elkaar nodig om de gedeelde utopie uit te voeren en de actoren moeten binnen deze coalities leren werken.

Dakloosheid is een voorbeeld van het soort objecten waarvoor een activiteitentheorie van de vierde generatie nodig is. Op basis van nationale rapporten wordt geschat dat maar liefst 150 miljoen mensen dakloos zijn. Dakloosheid neemt toe in de meeste grote steden ter wereld. De uitdaging is niet alleen de schaal. Het is vooral de dynamiek die maakt dat het uitbannen van dakloosheid een onmogelijke opgave lijkt. De vierde generatie activiteitentheorie moet een analyse-eenheid creëren die de complexiteit en dynamiek van een object als dakloosheid kan evenaren. We doen hier een voorzet.

In het najaar van 2018 is Sannino's onderzoeksgroep gestart met een groot project gericht op het verder ontwikkelen van de Finse strategie om dakloosheid aan te pakken. Finland is het enige Europese land dat de afgelopen tien jaar al in staat is geweest om de dakloosheid serieus terug te dringen.

Eind 2019 waren er 4600 daklozen in het land. Om dakloosheid tegen te gaan wordt in Finland gewerkt met een eigen versie van het Housing-First-principe. Dat stelt dat een eigen appartement een voorwaarde is voor een persoon om complexe problemen te overwinnen. Alleen dan mag verwacht worden dat iemand gericht gaat werken aan het oplossen van problemen

die te maken hebben met verslavingen, schulden, psychische stoornissen en betrokkenheid bij misdrijven. Sinds 2008 wordt daarvoor in Finland een zowel multi-level als multi-sectorale strategie gevolgd. Deze programma's hebben gezorgd voor betaalbare woningen en op maat gemaakte dienstverlening aan cliënten met complexe problemen.

In ons werk met de Finse strategie op daklozen hebben we te maken met fluctuaties: sommige hoofdrolspelers vertrekken, sommige organisaties fuseren, reorganiseren of herdefiniëren hun verantwoordelijkheden. Toch zien we ook dat deze verschuivingen snel worden opgevangen: vervangingen en nieuwe actoren treden in, organisaties hergroeperen zich om hiaten op te vullen. Deze veerkracht heeft een reden. De geschiedenis heeft geleerd dat het object dakloosheid in Finland steeds voor krachtige coalities zorgt.

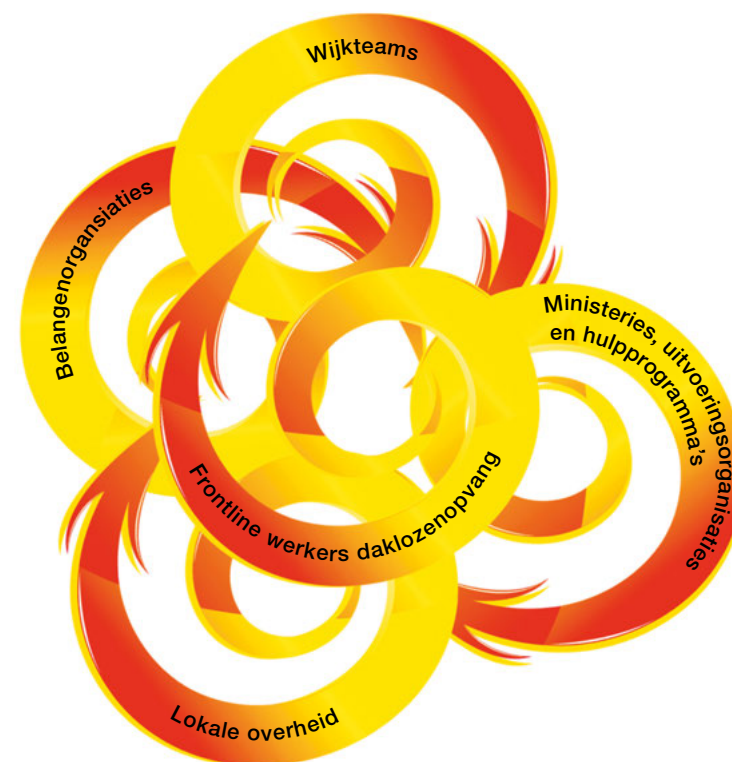
Een analyse-eenheid die geschikt is voor de vierde generatie kan niet geconstrueerd worden door simpelweg activiteitensystemen toe te voegen aan de derde generatie-eenheid. Er is een tweeledige ontwikkeling nodig. Allereerst moet de eenheid opgebouwd worden rond 'noodlottige objecten' die levens over grenzen heen beïnvloeden. Ten tweede moeten we overstappen van een nadruk op structurele relaties naar een nadruk op procesmatige relaties, of van een nadruk op ruimte naar een nadruk op tijd. De activiteitentheorie van de vierde generatie richt zich daardoor op de meerdere samenvloeiende cycli van expansief leren die een rol spelen binnen en tussen de betreffende activiteiten, hun relatief onafhankelijke dynamiek en hun onderlinge afhankelijkheid (figuur 5).

Ook de Finse Housing-First-strategie heeft zich in de afgelopen tien jaar ontwikkeld door middel van meerdere op elkaar inwerkende en overlappende leercycli, die zich op verschillende hiërarchische niveaus bevinden. Ze hebben elkaar nodig om tevoorschijn te komen en zichzelf in stand te houden. Ze zijn ook actief in verschillende sectoren van de sociale dienstverlening (huisvesting, drugshulpverlening, geestelijke gezondheid, schuldsanering en reclassering), weergegeven door de verschillende kleurschakeringen in de cycli in figuur 5.

De centrale leercyclus in figuur 5 vindt plaats onder bewoners en eerstelijns-werkers in begeleid wonen. De woningen zijn kleine appartementen die worden aangeboden aan daklozen met een grote behoefte aan ondersteuning. De bewoners hebben langdurige of permanente huurovereenkomsten

om in deze appartementen te wonen. Zorgverleners bezoeken de units om de bewoners te helpen bij het realiseren van gezamenlijk opgestelde revalidatie- en andere levensplannen. Het ethos van de Finse Housing-First-strategie is dat iedereen, hoe complex zijn of haar startpunt ook is, bij aankomst in een begeleide wooneenheid kan leren de huur te betalen, zichzelf te verzorgen en stappen te zetten richting zelfstandig wonen.

De leercycli van de wooneenheden worden gestuurd en ondersteund door het werk van de frontlijnorganisaties die ervoor verantwoordelijk zijn. De leercycli van de frontlijnorganisaties worden op hun beurt geleid en ondersteund door de gemeentelijke diensten. Die zijn vervolgens weer afhankelijk van leren dat plaatsvindt op staatsniveau.

Figuur 5. Vierde generatie activiteitentheorie: op elkaar inwerkende cycli van expansief leren. Voorbeeld studie daklozen.

Tegelijkertijd stuurt en ondersteunt het leren binnen de wooneenheid het leren in de wijken. Ook het werk binnen wooneenheden voedt voortdurend

ontwikkelingen en heroriëntaties op werkvloer-, gemeentelijk en landelijk niveau.

De Finse Housing-First-strategie heeft gezorgd voor een systematische landelijke ontwikkeling van uitgebreide knowhow en competenties, die effectief zijn gebleken in het reageren op dakloosheid. Professionals die in de loop van deze jaren zijn omgeschoold, hebben een sterke betrokkenheid ontwikkeld bij de oorzaak van het uitroeien van dakloosheid en zijn in staat geweest om veranderingen op lokaal niveau op te schalen naar een grote, maatschappelijke transformatie. Dit is een internationaal uitzonderlijke prestatie; net als in andere landen is de implementatie van de Housing-First-principes tot nu toe alleen uitgevoerd via geïsoleerde projecten (Pleace et al., 2016). Als zodanig onderscheidt de Finse casus zich als een wereldwijd relevant voorbeeld van leren voor de uitvoering van een utopie (Sannino, 2017, 2020; Wright, 2013).

Ondanks het succes is de Finse Housing-First-strategie kwetsbaar. Recent is duidelijk geworden dat strategie niet voldoende is om gedifferentieerde oplossingen te bieden gericht op dakloosheid onder specifieke groepen zoals jongeren, immigranten, vrouwen en gezinnen met ernstige financiële schulden. Tegelijkertijd maakten twee belangrijke factoren de toekomst van de strategie onzeker, namelijk een generatiewisseling onder bestuurders en praktijkmensen en een verminderd politiek engagement. Inmiddels heeft de huidige linkse regering van Finland in haar programma een buitengewoon sterke toezegging gedaan om dakloosheid binnen twee kabinetsperiodes, uiterlijk in 2027, volledig uit te bannen. We blijven werken volgens het Housing-First-principe, dat effectief is gebleken. *We zullen ons vooral richten op het beter beschikbaar maken van woonadvies en op het voorkomen van dakloosheid, met name onder jongeren en migranten* (Programma van de regering van premier Sanna Marin, 2019, p. 58).

Het nieuwe politieke mandaat maakt duidelijk dat het nu tijd is om de volgende fase te ontwerpen en uit te voeren op weg naar de verwezenlijking van een utopie: een einde aan dakloosheid. De COVID-19-pandemie met haar economische en sociale gevolgen is een nieuwe bedreiging die deze taak zowel urgent als extreem veeleisend maakt.

De cycli in de analyse-eenheid (figuur 5) vormen dichte patronen die zorgen voor een fundament en voor veerkracht. Het kan worden gezien als een dik

touwpatroon (McDermott, 1980). Hoe kunnen zulke sterke touwen en dikke patronen worden gebouwd? Vanuit de activiteitentheorie wordt gewezen op de vorming van sterke expansieve leerpatronen en *transformative agency* door dubbele stimulatie (Sannino, 2015a, 2015b, 2016; Sannino et al., 2016b; Sannino & Laitinen, 2015).

Oorspronkelijk beschreef Vygotsky (1997a) *transformative agency* door dubbele stimulatie als een proces waarbij mensen opzettelijk conflicterende motieven kunnen doorbreken en hun omstandigheden kunnen veranderen. Het uitgangspunt van dubbele stimulatie is de confrontatie met een problematische situatie die een verlamdend conflict van motieven veroorzaakt (eerste stimulus). Bij het proberen om te gaan met het probleem, wenden leerlingen zich tot artefacten en geven ze betekenis (tweede stimulus). Ze besluiten op deze artefacten te vertrouwen wanneer de problematische situatie zich opnieuw voordoet. Elk nieuw geval van de problematische situatie is cognitief en emotioneel kritisch omdat het de tegenstrijdige motieven opnieuw activeert. Wanneer actoren de tweede stimulus daadwerkelijk gaan gebruiken, helpt de transfer hen om de problematische situatie te begrijpen, te leren beheersen en onder controle te krijgen. Herhaalde implementatie van de tweede stimulus om het probleem of specifieke aspecten ervan aan te pakken, versterkt het begrip bij de actoren en het vermogen om verdere acties te ondernemen. Dat versterkt het longitudinale 'touw' van het expansieve leerproces. Als gevolg hiervan worden zowel de probleemsituatie als de leerlingen getransformeerd.

De eerste wooneenheid waar we onze interventies begonnen, werkte sinds de oprichting in 2012 volgens het Housing-First-principe. De unit biedt begeleid wonen voor jonge bewoners, elk met een eigen appartement en huurcontract. Het heeft bijna honderd appartementen voor een doelgroep voor wie het vinden van woonruimte extreem moeilijk is, vanwege een strafblad, schulden, middelenmisbruik en psychische problemen. Het personeel van de unit is 24/7 aanwezig. Het personeel had zich jarenlang als bewakers en controllers van de bewoners gedragen, hetgeen leidde tot spanningen met en klachten van de bewoners.

Het personeel werkte vanuit een kantoorruimte met een plexiglas raam, waardoor ze degenen die de eenheid binnenkwamen of verlieten konden controleren. In het voorjaar van 2018 is het personeel, onder leiding van een nieuw aangeworven unitmanager, gestart met een transformatieproces om

een nieuwe manier van werken met de bewoners te ontwikkelen. Om tot een radicaal herontwerp te komen, werd daarbij de conceptuele en praktische ondersteuning van het onderzoeksteam van Sannino gevraagd.

Toen de 'muur' tussen de medewerkers en de bewoners van de eenheid werd verwijderd, leidde dat tot grote onrust onder het personeel. Sommige medewerkers waren bang voor de bewoners en het idee om met hen in een open ruimte te zijn, zonder een beschermende muur ertussen, was voor hen erg moeilijk te accepteren. Tegelijkertijd opende het weghalen van de scheiding nieuwe mogelijkheden voor zinvolle interactie met de bewoners. Daarmee was er een duidelijke tegenstelling of frictie. Toen de unitmanager met de medewerkers in de open ruimte zat en nonchalant met de bewoners praatte en een bord havermout met hen at, kwam er een reeks zeer praktische nieuwe tweede stimuli beschikbaar, zoals een kom havermout of een kopje koffie voor de medewerkers (Sannino, Sannino, in druk).

Stel een medewerker van de unit wordt heen en weer geslingerd tussen het tegenstrijdige streven naar motieven van de zelfbescherming en interactie tussen de medewerkers en bewoners (eerste prikkel). Stel deze medewerker besluit op een dag dat hij een ontmoeting wil aangaan met een bewoner voor wie hij zo bang is, en zal vragen of deze een kop koffie wil dringen (tweede prikkel) zoals de manager dat had gedaan terwijl hij in de open ruimte zat. Als het voornemen daadwerkelijk wordt uitgevoerd, krijgt de problematische situatie een nieuwe betekenis en wordt ze minder verlamd. Door vervolgens het proces in verschillende variaties steeds weer te herhalen, ontwikkelt de *transformative agency* zich tot het punt waarop het personeelslid nieuwe competenties bij zichzelf ontdekt en kwaliteiten bij de bewoner, die hij eerder had genegeerd (Sannino, in druk).

In wezen is het proces van *transformative agency* een bewust geïnitieerd conditioneringsproces door een individu of een collectief zelf, dat besluit om een nieuwe manier van werken te leren.

Op basis van 25 jaar activiteitentheoretisch onderzoek met behulp van formatieve interventies van changelab (Sannino & Engeström, 2017; Sannino et al., 2016b) waarin dubbele stimulatie systematisch is geïmplementeerd, hebben we sterk empirisch bewijs dat de stapsgewijze expansieve leercyclus en het proces van *transformative agency* elkaar wederzijds beïnvloeden. Deze wisselwerking krijgt in de interventiestudies van de vierde generatie een nieuwe betekenis. De met elkaar verweven leercycli zijn langer en complexer

en zitten doorgaans vol obstakels en tegenslagen. In deze omstandigheden is het proces van *transformative agency* door dubbele stimulatie van cruciaal belang om duurzaam expansief leren te laten plaatsvinden (Sannino, 2020, in druk).

Terug naar het daklozenproject. De eerste changelabinterventie in dit project werd uitgevoerd met het voltallig personeel van een wooneenheid die in 2018 een poging ondernam om zichzelf te reorganiseren (Sannino, 2020, in druk). In 2019 volgden twee gerelateerde changelabs, de ene met actoren op stadsniveau in de stad Tampere, de andere met actoren op staatsniveau.

Elk changelab bestond uit een reeks van zes sessies, waarin het onderzoeksteam en de deelnemers samen factoren analyseerden die succesvolle resultaten met dakloosheid in de weg staan, en waarin zij samen nieuwe oplossingen ontwikkelden. De op video opgenomen sessies werden getranscribeerd voor analyses met behulp van discoursanalysemethoden die zijn ontworpen om de reeksen gesprekken tijdens changelabinterventies te analyseren (Engeström et al., 2013; Engeström & Sannino, 2011; Sannino, 2008; Sannino et al., 2016b).

Wat betreft de rol van de deelnemers als initiatiefnemers en vormgevers van het nieuwe model van activiteit, waren de drie changelabs die hier werden besproken vergelijkbaar met de changelabs van eerdere generaties activiteitentheorie. In het eerste changelab dat werd uitgevoerd in de wooneenheid, waren de analyse van de huidige tegenstellingen, de zone van naaste ontwikkeling, het nieuwe model van de activiteit en de speerpunten voor volgende ontwikkelingsstappen, allemaal door de deelnemers gezamenlijk geconstrueerd. Daarbij ondersteunden de onderzoekers door de deelnemers uit te dagen, support te bieden bij activiteiten en bij het vastleggen van inspanningen (Sannino, 2020, in druk).

De drie changelabs waren op verschillende manieren met elkaar verweven. Een medewerker van de lokale wooneenheid presenteerde ervaringen met het eerste changelab en beantwoordde vragen tijdens een van de changelabsessies op stadsniveau. Een medewerker vanuit de wooneenheid en een medewerker van de stad namen deel aan het landelijke changelab. Videoclips van de eerste twee changelabs werden gebruikt als stimulus voor gezamenlijke analyses en ontwerpinspanningen tijdens de changelabs op nationaal niveau. De verschillende manieren waarop de drie interventies en leercycli

op elkaar inwerkten, vereisen een zorgvuldige analyse die momenteel aan de gang is. De interventies in de frontlinie van de wooneenheid en de interventies op het tussenniveau van de stad, dienden als impuls voor het modelleren van oplossingen voor de uitdagingen op nationaal niveau. Deze intersectorale en sector overschrijdende interacties en coalitievorming vormen een nieuwe uitdaging en kans voor het werkgericht leren (Sannino, 2020). Deze met elkaar verweven changelabs brengen weer nieuwe leercycli op gang, die gericht zijn op het opzetten van nieuwe heterogene coalities richting vervolgstappen en -strategieën. Daarvoor zullen we vanuit de activiteitentheorie en de zorgvuldige bestudering van interventieprojecten nieuwe intermediaire conceptuele instrumenten moeten ontwikkelen.

Expansive learning in deze context bestaat uit een gezamenlijk herontwerp door een flexibele coalitie van diverse actoren die de uitroeiing van dakloosheid nastreeft en de realisatie van het functionele zelfstandige leven van elke voormalige dakloze in een eigen woning. Dit is een maatschappelijk tegenstrijdig en met spanning gevuld object, vanwege de financiële consequenties en de vereiste uitgebreide transformatie van denkwijzen, praktijken en materiële regelingen. De verschillende actoren worden gedreven door hun verschillende deelobjecten; de uitdaging is om hen te faciliteren bij het bespreken van een algemeen object dat vanuit de verschillende lagen naar boven komt, om vervolgens samen en gedurende een langere periode te ontwerpen, met voldoende samenhang, stabiliteit en motivatie (Sannino, 2008, 2010). Voor het actieve streven naar het verwezenlijken van utopieën voor het algemeen belang is *transformative agency* door dubbele stimulatie (TADS) (Sannino, 2015a, 2020, in druk) van grote waarde.

Studies van de vierde generatie impliceren een radicale uitbreiding van sociale relaties. Dialoog, vertrouwen en samenwerking moeten worden opgebouwd tussen een groot aantal verschillende activiteitensystemen en hun actoren, waarbij professionele, functionele en bureaucratische grenzen zowel horizontaal als verticaal worden overschreden.

We zijn nog maar net begonnen met het ontwikkelen van conceptuele instrumenten en methoden om deze processen van het genereren van dynamische sociale cohesie rond een gedeeld object tussen heterogene activiteiten te analyseren en te bevorderen.

Kortom, het concept van de activiteitentheorie van de vierde generatie dat

hier wordt gepresenteerd, bestaat uit samenhangend werkgericht onderzoek dat op verschillende niveaus (frontlijn, stadsniveau, nationaal niveau) is uitgevoerd in nauwe samenwerking met de belangrijkste belanghebbenden die voor en met daklozen werken, van het grondniveau van het eerstelijns-werk tot het stadsniveau en het staatsniveau. Het onderzoeksteam zorgt er met concepten, methoden en instrumenten voor werkgericht onderzoek voor dat meerdere partijen worden samengebracht en samen analyses maken om adequaat in te spelen op kritische maatschappelijke veranderingen. Het streven is om op deze manier, gericht op de dringende uitdagingen van onze tijd, op termijn tot wereldwijd onderling verbonden experimentele hubs te komen tussen universiteiten en hun maatschappelijke partners.

Conclusie

Ons overzicht van activiteitentheoretisch onderzoek door de vier generaties heen kan worden samengevat aan de hand van tabel 1.

De vier generaties van activiteitentheoretisch onderzoek van werk kunnen naast elkaar blijven bestaan. Om de uitdagingen van het werk in en aan de wereld van vandaag aan te gaan, moet verder doorontwikkeld worden aan de vierde generatie activiteitentheorie. Daarbij kan onderzoek van de vierde generatie voortbouwen op ideeën en instrumenten die door de voorgaande generaties zijn ontwikkeld.

De gedetailleerde studies van kritische werkacties die door de eerste generatie zijn ontwikkeld, verliezen hun relevantie niet – maar ze moeten worden beschouwd in een breder perspectief van de activiteitensystemen en maatschappelijke uitdagingen waarin de acties zijn ingebed. De driehoeksmodellen van de analyse-eenheden van de eerste drie generaties zijn effectieve instrumenten gebleken voor participatieve collectieve analyse en ontwerp. Wij denken dat in de toekomst de voorgestelde analyse-eenheid van de vierde generatie (figuur 5) op dezelfde manier beroepsbeoefenaren, gemeenschappen en onderzoekers van dienst kunnen zijn als naar voren komt uit de eerste gedetailleerde analyses van het samenspel van samenvloeiende expansieve cycli. “Transformerende experimenten” (Bronfenbrenner, 1977), “genetische modelleringsexperimenten” (Zuckerman, 2012) en andere vormen van formatief interventieonderzoek die emancipatorische vormen van activiteit genereren, zullen de kern vormen van de zich ontwikkelende methodologie van de vierde generatie (Engeström et al., 2014). Wel zijn er nog veel nieuwe methodologische problemen op te lossen.

	1e generatie	2e generatie	3e generatie	4e generatie
Onderwerp en vraagstuk	Een individuele uitdaging gericht op persoonlijk leren en ontwikkelen	Een collectieve uitdaging gericht op het ontwikkelen en leren omgaan met de spanningen binnen het eigen systeem	Een organisatie-overstijgend ontwikkelvraagstuk gericht op het leren omgaan met spanningen binnen en tussen verschillende systemen	Een maatschappelijke uitdaging die vraagt om een meervoudige cross-sectorale aanpak op meerdere niveaus
Eenheid van analyse	Een specifieke activiteit	Een activiteiten systeem	Minimaal twee interacterende activiteitensystemen rondom een gedeeld vraagstuk	Op elkaar inwerkende expansief lerende cycli van activiteitensystemen in heterogene coalities gericht op maatschappelijke vraagstukken
Leerconcept	Eigen maken van kennis en vaardigheden	Expansieve leerproces die nieuwe inzichten in het eigen systeem genereert	Expansieve grensoverstijgende leerproces en wederzijds leren	Genereren van horizontale en verticale en dwarsverbonden inzichten in meerdere gekoppelde activiteitensystemen en leerproces
Handelingsconcept	Het eigen handelen in context begrijpen	Het eigen en elkaars handelen leren zien en begrijpen in realie tot het eigen systeem van activiteiten	Grensoverstijgend handelen, herkennen, onderhandelen en leren omgaan met verschil gericht op activiteiten tussen systemen en over de systemen heen	Transformatief handelen
Aard van de interventie	Professionele en persoonlijke ontwikkeling	Langlopend proces van doorgaande collectieve ontwikkeling Gebruik van "change laboratory method"	Change-labs en boundary crossing	Langlopende dwarsverbonden change-labs van lokaal tot internationaal

Tabel 1.

In de interventies van het changelab, gericht op expansief leren, worden de principes van dubbele stimulatie toegepast en wordt van het abstracte naar het concrete toegewerkt. Daarbij gaat het dan meestal om een zorgvuldig geplande reeks taken en leeracties. Dit betekent niet dat het plan van de interventionist soepel wordt uitgevoerd. Integendeel, deelnemers aan formatieve interventies nemen vaak het proces op een gegeven moment over en genereren afwijkingen van de intenties van de interventionisten. Deze afwijkingen onthullen hiaten tussen het object van de interventionisten en

de objecten van de deelnemers – hiaten waarover moet worden onderhandeld. De afwijkingen, hiaten en onderhandelingen zijn belangrijke voorbeelden van opkomende *transformative agency* onder de deelnemers (Engeström & Sannino, 2012).

De grondleggers van de activiteitentheorie, van Vygotsky tot Leont'ev, Il'enkov en Davydov, stonden voor revolutionaire uitdagingen en hadden te maken met onderdrukkende tegenkrachten (Sannino, 2011). Vandaag de dag is de revolutionaire uitdaging voor de activiteitentheorie om haar conceptuele fundamenten en methodologische oplossingen te ontwikkelen en te gebruiken in dienst van formatieve interventies in multi-activiteitenconstellaties die gericht zijn op het creëren en uitvoeren van alternatieven voor het kapitalisme. Dit is ook een manier om ons begrip van het menselijk potentieel aan het werk in de cultuurhistorische omstandigheden van de 21e eeuw te verdiepen.

Voor het complete artikel en de bronnen verwijzen we naar:

- Engeström, Y & Sannino, A. (2021) From mediated actions to heterogenous coalitions: four generations of activity-theoretical studies of work and learning. In *Mind, Culture, and Activity*, 28(1), 4-23; <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10749039.2020.1806328>

Glossarium

Formatieve interventies: interventies om de praktijk zodanig te herontwerpen dat de fricties en problemen, waar de interventies op gericht zijn, zich niet meer voordoen.

Dubbele stimulatie: de eerste stimulatie bestaat erin dat informatie en data over problemen, kritische incidenten en dilemma's worden ingebracht door de onderzoekers en adviseurs. Deze informatie functioneert als een soort 'spiegelmetaal' voor praktijkmensen. Dit materiaal wordt gebruikt om tot probleemanalyse te komen en fricties en spanningen op te sporen. In een tweede ronde (tweede stimulatie) brengen onderzoekers en adviseurs allerlei tools (instrumenten en conceptuele modellen) in, om in cocreatie met elkaar te komen tot een ontwerp van nieuwe praktijken.

Transformative agency: mensen ontwikkelen *transformative agency* wanneer ze het vermogen ontwikkelen om los te komen van een bestaand handelingskader, richtinggevende principes, en de bijbehorende voorwaarden én ze zich inspannen om deze te veranderen.

Expansief leren: wanneer mensen expansief leren, creëren ze met elkaar, bijvoorbeeld door formatieve interventies, een nieuw activiteitensysteem dat in staat is om problemen in het werk op een andere manier het hoofd te bieden.

Changelab: een door onderzoek ondersteunde veranderomgeving die formatieve interventies, dubbele stimulatie, *transformative agency* en expansief leren bevordert.

marnix academie
Lectoraat Leren en Innoveren

HOGESCHOOL
ipabo

 DE KEMPEL
HOGESCHOOL VOOR LERAREN

Colofon

Auteurs: Yrjö Engeström en Annalisa Sannino

Artikel is geschreven voor: Staveren, A. van en H. Susam (2022) *Innoverend Onderzoeken, grondslagen en praktijkvoorbeelden*, Marnix Academie

Correcties: Jollette van Eijden

Vormgeving: Het Firmament, communicatie vormgeving, Amsterdam

Uitgave: Lectoraat Leren en Innoveren, Marnix Innovatiecentrum

© 2022, Marnix Academie, Utrecht

Deze uitgave is mogelijk gemaakt vanuit samenwerking tussen Marnix Academie, Hogeschool IPABO en De Kempel, Hogeschool voor leraren.

De Marnix Academie heeft geprobeerd alle rechthebbenden van het gebruikte beeldmateriaal te achterhalen, mocht dit niet gelukt zijn dan kunnen rechthebbenden contact opnemen met de redactie.

Van gemedieerde acties tot heterogene coalities

Vier generaties activiteitentheoretisch onderzoek naar werk en leren

Yrjö Engeström en Annalisa Sannino

Dit artikel is geschreven als hoofdstuk voor het boek *Innoverend Onderzoeken, grondslagen en praktijkvoorbeelden* van Arienne van Staveren en Hüseyin Susam (red.) dat is uitgegeven door de Marnix academie in 2022. Het boek biedt grondslagen voor de doorgaande zoektocht om theorie en praktijk met elkaar te verbinden. Het fundamentele inzicht dat wetenschappelijke kennis niet op iets onfeilbaars berust wat rechtstreeks met de werkelijkheid correspondeert heeft ertoe bijgedragen dat het Olympusmodel van wetenschap haar plaats op het wetenschapspodium heeft moeten afstaan aan het op participatie en emancipatie gerichte Agoramodel waarin meedoen het belangrijkste kernwoord is. Het gaat daarbij om meedoen van *alle* betrokkenen; de groep van mensen die tot dan toe als de gebruikers van kennis werden geduid. Meer en meer worden zij door een groeiend aantal sociale wetenschappers als volwaardige medeonderzoekers gezien. Het boek bestaat uit theoretische grondslagen aangevuld met praktijkvoorbeelden uit het onderwijs.

marnix academie
Lectoraat Leren en Innoveren